

ПІЗНЬОАНТИЧНА ТІРА ТА РАННЬОДЕРЖАВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ВІЗІГОТІВ

Ю. В. Павленко, Н. О. Сон

У статті розглядаються перші спроби синтезу варварських та пізньоантичних елементів у межах єдиної ранньополітичної системи в перехідний період від давнього світу до середньовіччя на північному рубежі Візантійської імперії.

Пропонована увазі стаття присвячена проблемі, теоретично обґрунтованій у вітчизняній історіографії ще у 50-і роки, але й до сьогодні не розробленій докладно. Йдеться про ідею двох шляхів формування ранньофеодальних суспільств першого етапу середньовіччя так званих «синтезного» та «безсинтезного», яка найчіткіше розроблена М. Н. Мейманом та С. Д. Сказкіним¹. Відзначимо одразу ж, питання про те, що краще розуміти під категорією «феодалізм», яке нині є досить заплутаним² та потребує спеціального дослідження, ми торкатись не будемо. Для більшої зручності, згідно з колом порушених у праці проблем, це поняття буде вживатись як синонім суспільно-політичного ладу ранньодержавних утворень ранньосередньовічної Європи поза межами Візантійської імперії та арабських володінь.

Серед таких соціальних організмів дійсно можна виділити, з одного боку, такі, що виникали завдяки синтезу пізньоантичних (переважно — провінціально-римських) та варварських (не лише, як інколи вважають, давньогерманських) компонентів. З другого боку, відомі ранньосередньовічні утворення, що формувались власне на тлі самих варварських об'єднань, хоча і в системі взаємодії з більш розвинутими суспільствами Середземномор'я та Причорномор'я. Прикладами перших можуть бути королівства, утворені вестготами та остготами, бургундами, франками, лангобардами тощо (на території колишніх західно-римських провінцій); других — переважно слов'янські та скандинавські ранньодержавні утворення, інколи — у синтезі з кочівниками (Дунайська, а також, до речі і Волзька Болгарія, Великоморавська держава, Київська Русь, Чехія, Польща, Данія, Швеція, Норвегія тощо).

У даній статті розглянемо лише перший тип державних утворень — їх генезис та найдавніші історичні форми відомі у Північному Причорномор'ї III—IV ст. У цей час під владу військово-політичних варварських об'єднань, очолених рексами-королями візіготів (вестготів) та остроготів (остготів), потрапило численне пізньоантичне населення, що проживало на узбережжі Дністровського, Бузького та Дніпровського лиманів і нижньої течії Дніпра. Саме тут знаходились відомі грецькі міста — Тіра та Ольвія, на яких за переконливими результатами дослід-

¹ Мейман М. Н., Сказкин С. Д. К вопросу о непосредственном переходе к феодализму на основе разложения первобытнообщинного способа производства // ВИ.— 1960.— № 1.

² Останню дискусію з цієї проблеми див. в журналі «Народы Азии и Африки» — всі номери за 1987 та 1988 рр.

жень останніх років³, життя не припинилося у середині III ст., а тривало, хоча і в досить змінених формах, щонайменше до часів гуннської навали.

Розпочинаючи вивчення синтезу пізньоантичних та варварських компонентів у Північному Причорномор'ї насамперед доцільно розглянути ситуацію, що склалась у Нижньому Подністров'ї, яке, разом із землями на захід — до Карпатської котловини та на південь — до Дунаю перебувало під владою візиготів. За свідченнями писемних джерел маємо певні уявлення про соціально-економічні відносини у варварів-германців у цілому⁴ і суспільний лад власне вестготів⁵ та їх військово-політичні взаємини з Римською імперією напередодні гуннського панування у цих краях⁶. Крім цього археологічний комплекс пізньоантичної Тіри дає матеріали про перехрещення у цьому місті варварських та пізньоантичних традицій, починаючи десь з середини III ст., що, очевидно, вказує на співіснування тут і відповідних груп людей.

Така локалізація розгляду проблеми утворення перших синкретичних варварсько-пізньоантичних (чи, мабуть, точніше — постантичних) ранньополітичних структур не повинна затіювати глобальний характер самого явища, яке мало не тільки загальноєвропейське, а й значно ширше, євразійське значення. У контексті всесвітньої історії виникнення між Дністром та Дунаєм синкретичного утворення на чолі з візиготською династією постає окремою ланкою глобального процесу взаємодії цивілізованого світу та передкласових об'єднань його зовнішньої північної периферії, який у цілому припадає на першу половину I тис. н. е. Його перші симптоми відчувались уже за два-три сторіччя до того, коли на Македонію, Грецію та Анатолію рушили дружини кельтів, частина яких на тривалий час опанувала окрему область Малої Азії — Галатію. Невдовзі після того на Далекому Сході китайської імперії Хань вдалося стримати могутній натиск з боку сюнну, а на Передньому Сході ранньодержавне утворення парфян завдало нищівної поразки Селевкідській державі та заволоділо всім Іраном та Месопотамією. Слідом за цим юечжи-кушани завойовують Середню Азію та, ліквідувавши залишки Греко-Бактрійського царства, підкорюють і Північно-Західну Індію. Завдяки цьому вже на початку нашої ери на величезних просторах між Євфратом та Гангом, від смуги євразійських степів до Аравійського моря складається система синкретичних військово-політичних утворень (серед яких головними були Парфянське та Кушанське царства), у межах яких відбувалися складні інтеграційні процеси синтезу варварських (переважно кочівницьких), античних, занесених сюди напередодні греко-македонськими завойовниками, та місцевих давньосхід-

³ Кравченко Н. М., Корпусова В. Н. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри // Археологія.— 1975.— Вип. 18.— С. 21 та наступн.; Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Раскопки Тира в 1963 и 1965—1976 гг. // Античная Тира и средневековый Белгород.— К., 1979.— С. 53; Гороховский Е. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія.— 1985.— Вип. 49.— С. 25—37.

⁴ Колесницкий Н. Ф. К вопросу о раннеклассовых общественных структурах. // ПИДО.— М., 1968.— С. 618—635; Неусыхин А. И. Дофеодальный период как переходная стадия развития от родо-племенного к феодальному (по материалам истории Западной Европы раннего средневековья) // ПИДО.— М., 1968.— С. 597—617; Неусыхин А. И. Эволюция общественного строя варваров от ранних форм общины к возникновению индивидуального хозяйства // История крестьянства в Европе.— М., 1985.— С. 137—176; Гуревич А. Я. Аграрный строй варваров // История крестьянства в Европе.— М., 1985.— С. 90—136.

⁵ Корсунский А. Р. О социальном строе вестготов // ВДИ.— 1965.— № 3.— С. 55—74; Буданова В. П. Готы в системе представлений римских и византийских авторов о варварских народах // ВВ.— 1980.— № 41.— С. 141—152; Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования 1982.— М., 1983.— С. 227—263.

⁶ Ременников А. М. Вестготы и Римская империя накануне нашествия гуннов // ВДИ.— 1967.— № 1; Буданова В. П. Передвижения готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. (по данным письменных источников) // ВДИ.— 1982.— № 2.— С. 156—162; Буданова В. П. Древние авторы о размещении готов на Балканах (накануне их переселения на территорию империи) // ВВ.— 1986.— № 46.— С. 52—58.

них (постаккадських, перських, бактрійських, індійських) соціо-культурних компонентів. Подібний до останнього процес на зламі ер у деякому відношенні існував і у Північному Причорномор'ї (тиск Пізньоскіфського царства на Ольвію, Херсонес та Боспор тощо), але римська військова присутність у цьому регіоні, так само як і на Дунаї та Рейні, на певний час зупинила експансію північних народів.

Ситуація якісно змінюється у III ст. як на західному — римському, так і на східному — китайському флангах трансєвразійської смуги цивілізації Давнього Світу, на що свого часу звернув увагу ще М. Й. Конрад⁷. Деструкція імперії Хань, пов'язане з цим повстання «Жовтих пов'язок», падіння династії та встановлення на тлі суцільного руйнування старого побуту кривавих воєнних режимів відкрили шлях кочівникам, які незабаром підкорили весь Північний Китай. Грабіжницькі напади III ст. супроводжували перший етап цього процесу, тоді як на другому, IV—V ст., у басейні Хуанхе утворюється синкретичне варварсько-китайське державне утворення на чолі з кочівницькою (сянбійською) династією. У цей час справжнім спадкоємцем ханьської політичної системи та традиційно-китайської культури виступає Південний Китай. Але і там поступово відбувались істотні зміни, які зовні проявлялись, наприклад, поширенням буддизму.

Аналогічна картина простежується в цей період і у Середземноморсько-Причорноморському світі пізньоантичної цивілізації, яку охоплює глобальний деструктивний процес (так звана криза III ст., що прийшла на зміну «золотій осені» доби Антонінів). Послабленням Риму скористались варварські народи, насамперед готи та їх союзники, що розпочали періодичні грабіжницькі напади на Причорноморські володіння та балканські провінції Риму. Але наприкінці III — на початку IV ст. становище в імперії стабілізується, а суспільно-політичний лад за часів Діоклетіана та Костянтина Великого зазнає принципових змін у напрямку до ствердження бюрократичної деспотії майже східного типу. З ідеологічного боку цей процес сприяв утвердженню єдиної державної релігії — християнства. На деякий час грабіжницькі напади північнопричорноморських народів були припинені завдяки рішучим перемогам римської зброї. Панівна верхівка відповідних об'єднань, у першу чергу — готська за походженням, переходить до впровадження данницької експлуатації навколишніх племен, що проявилось, на нашу думку, у виникненні «держави Германаріха»⁸.

Таким чином бачимо, що процеси суспільного розвитку мешканців Північного Причорномор'я III—IV ст. були органічно пов'язані з внутрішнім розвитком пізньоантичного суспільства, а саме — з його трансформацією від традиційного для Римської імперії становища кінця I ст. до н. е. — початку III ст. н. е. до якісно нового, за своєю суттю вже більш близького до соціально-політичного ладу Візантії наступної доби. Ці зміни ще не зачепили життя віддалених периферійних центрів, таких, як наприклад, Херсонес, де ще тривалий час зберігалось місцеве самоврядування, але яскраво відбивались на всіх ланках суспільного та культурного процесів найбільш розвинутих імперських провінцій та нової столиці РOMEЙСЬКОЇ держави — Константинополя. Вихід з «кризи III сторіччя», що збігається з часом правління Діоклетіана та його найближчих спадкоємців, у глобальному історичному контексті був переходом від власне пізньої античності до тієї доби, яку С. С. Авєрінцев визначає як «ранньовізантійську». Під останньою він розуміє період правління від Костянтина I (324—337) до Іраклія (610—641), тобто від союзу імперії з християнством до арабської навали, коли імперія потрапила у тяжку політичну, економічну та культурну кризу і вийшла з неї іншою державою, з новими проблемами та новими можливостями. У цю добу античність вже була «знята» у гегелівському ро-

⁷ Конрад Н. И. Средние века в исторической науке // Избранные труды. История.— М., 1974.— С. 220—222.

⁸ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 244.

зумінні цього слова, але до кінця ранньовізантійської доби вона не була «завершена», не стала «відрізаною скибою»⁹.

Якщо розглядати історичний процес у Північному Причорномор'ї III—IV ст., конкретніше — 30-х років III — 70-х років IV ст., коли там існували варварські об'єднання на чолі з готами, то вже апіорно можна виділити три періоди. Перший, співвідноситься з фіналом пізньої античності та характеризується грабіжницькими походами варварів на Балкани, Боспор та у Малу Азію. Другий — з переходом від пізньоантичної до ранньовізантійської (як її розуміє С. С. Аверінцев) доби. Він був пов'язаний із стабілізацією римського кордону по Дунаю (за часів Авреліана і Діоклетіана), що змусило варварів припинити напади та упорядкувати власні територіально-політичні відносини. Третій — припадає на початок ранньовізантійської доби (правління Костянтина I та його спадкоємців) та відзначається виникненням у Північному Причорномор'ї ще досить аморфних, але все ж таки за своєю суттю ранньодержавних утворень — остроготів та візіготів. Ці політичні об'єднання фактично були історичними попередниками та аналогами «варварських королівств», що утворились на територіях колишньої Західно-Римської імперії у V—VI ст. і повинні розглядатись саме у такій якості. Вперше тип «варварського королівства» за часів існування Римської імперії як соціально-політичної цілісності, виникає саме у Північному Причорномор'ї другої чверті IV ст.

Розглянемо тепер із запропонованого боку конкретну історичну ситуацію у Північно-Західному Причорномор'ї, переважно на берегах Дністровського лиману — у Тірі та її околицях.

У першій чверті I тис. н. е. Тіра, як і вся приморська смуга поміж гирлом Дунаю та Дністровським лиманом, перебувала під владою Риму¹⁰. Намагаючись перетворити Тіру у військово-політичний форпост імперії у Північно-Західному Причорномор'ї, римські власті у II ст. поміщають тут підрозділи V Македонського, I Італійського та XI Клавдієвого легіонів¹¹. Очевидно, тут знаходилась і база Мезійської ескадри римського флоту¹². Все це сприяло загальній політичній стабілізації у регіоні, що призвело до економічного піднесення міста та його сільськогосподарських околиць.

Між тим, на початку III ст. ситуація починає докорінно змінюватися. 214 р. Тіра, як і деякі інші західнопонтійські міста, зазнає нападу з боку гетського за походженням народу карпів, але останні невдовзі були розбиті римськими військами і загроза з боку варварів на деякий час була ліквідована¹³. З цими подіями П. Й. Карышковський пов'язував напис на честь Мітри на вівтарі з Тіри, що був встановлений у тому ж 214 р., та надгробок Лаїсфена, сина Мокки, поблизу с. Біленьке Білгород-Дністровського району¹⁴.

За археологічними матеріалами з розкопок Тіри добре простежуються сліди значних руйнувань міських кварталів, розташованих поза римською цитаделлю. Населення, очевидно, знайшло притулок за мурами цитаделі, під захистом римського гарнізону. Знахідки з приміщень 22 і 24, так само як і склад монетних скарбів 1950 та 1958 рр., вказують, що руйнування відносяться саме до подій початку правління

⁹ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы.— М., 1977.— С. 5, 6. Такої ж періодизації, згідно з якою історія Візантії починається з доби правління Костянтина I, дотримуються і автори «Истории Византии».— М., 1967.— Т. 1.

¹⁰ Рикман Э. А. Этническая история Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 197.

¹¹ Клейман И. Б. Раскопки помещения векиллации I Итальяского легиона в Тире // МАСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 235—238.

¹² Карышковский П. О. Новые тирасские надписи // Античная Тира и средневековый Белгород.— К., 1979.— С. 87.

¹³ Dorişiu-Boilă E. Incursiunea carpilor din anul 214 e. n. // SCIV.— 1973.— Т. 24.— № 3.— Р. 435—441; Карышковский П. О. Из истории Тире в первой трети III в. н. э. // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР.— К., 1980.— С. 78.

¹⁴ Карышковский П. О. Новые тирасские надписи.— С. 85—88; Карышковский П. О. Из истории Тире в первой трети III в. н. э.— С. 79, 80.

імператора Каракали та переконливо пов'язуються з нападом карпів 214 р.¹⁵

Припинення карбування монет у Тірі після правління Олександра Севера також не підтверджує думку про загибель міста у 30-х або 40-х роках III ст., оскільки відомо, що за правління Максиміана Фракійця (235—238) Тіра, як і більшість західнопонтійських міст, дозволу на грошову чеканку не отримала. У цей період в обігу знаходилися монети часів Септімія та Олександра Северів, на яких надкарбовувалося виноградне гроно¹⁶. У наступні десятиріччя попит внутрішнього ринку також задовольнявся надходженням римських грошей, про що свідчать знахідки у Тірі монет Гордіана I (238 р.), Гордіана III (238—244 рр.), Філіппа Араба (244—249 рр.), Валеріана (253—269 рр.), Галієна (253—268 рр.), Клавдія Готського (268—270 рр.) та Діоклетіана (284—305 рр.)¹⁷.

Але ситуація у Північно-Західному Причорномор'ї поступово загострювалась. У 30-і роки III ст. посилюється пересування задунайських варварів. Петро Патрикій, описуючи події 238 р. у цьому регіоні, вперше згадує готів як нижньодунайське плем'я, що мешкає біля римських кордонів десь поряд з карпами. Оскільки достовірних свідчень про присутність тут готів у першій третині III ст. немає, наймовірніше, на Дунаї вони з'являються десь незадовго до відзначеної дати¹⁸. З цього часу розпочинається доба так званих «готських» або «скіфських» воєн, внаслідок яких Рим втрачає всі свої володіння на північ від Дунаю, що і було офіційно визнано імператором Авреліаном 274 р. Безумовно, після цієї дати римського гарнізону в Тірі вже не могло бути. Не міг він там залишатись і 269 р., коли, за свідченням Зосіма, у гирлі Тіраса споряджалися кораблі, пізніше використані у морському поході готів уздовж Західного узбережжя Чорного моря¹⁹.

Точна дата виведення римського гарнізону з Тіри, на жаль, невідома, але, за наведеними вище писемними джерелами, це повинно відбутися до 269 р. З іншого боку, ця подія не могла статися раніше середини III ст., оскільки відомо, що 248 р. римські війська перебували в Ольвії²⁰, а у Тірі на місці приміщення вексілярії нова будова була споруджена вже після 253 р.²¹ Тому термін виведення римського гарнізону, разом з яким, напевне, рідне місто лишила і деяка частина його мешканців, як то було і під час евакуації з Дакиї²², може бути обмежений 253 та 269 рр.

Виявлення у Тірі варварських типів фібул та римських і боспорських монет середини — другої половини III ст., надходження яких можна пов'язувати з періодом «готських» або «скіфських» воєн, дає підстави припускати, що місто було завойоване варварськими дружинами, які саме в цей час максимально посилили тиск на прикордонні провінції Римської імперії. Крім того, будівництво та оснащення військових кораблів саме у гирлі Тіраса-Дністра, дає можливість вважати, що Тіра стає центром військових зборів варварських народів Північно-Західного Причорномор'я для підготовки загарбницьких походів. А з цього логічно випливає, що з утвердженням варварського пануван-

¹⁵ Сон Н. А. Из истории позднеантичной Тире // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.— С. 142—153.

¹⁶ Зограф А. Н. Монеты Тире.— М., 1957.— С. 42; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 101.

¹⁷ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— К., 1985.— С. 133.

¹⁸ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 42.

¹⁹ Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э.— М., 1954.— С. 97.

²⁰ IOSPE, I², № 167; Крапивина В. В. К вопросу о застройке Ольвии в II—III вв. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 212.

²¹ Клейман И. Б. Раскопки помещения вексиллярции ...— С. 235.

²² Дмитриев А. Д. Падение Дакии // ВДИ.— 1949.— № 1.— С. 78—85; Колосовская Ю. К. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ.— 1955.— № 3.— С. 63—84; Круеликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации.— М., 1955.— С. 154—159; Vladescu C. Armata Romana in Dacia Inferior.— Bucuresti 1983.— P. 288.

ня у Нижньому Подністров'ї це місто набуває статусу військово-економічного і, можливо, політичного центру відповідного варварського об'єднання. Якщо тут споряджався флот і саме звідси він вирушав проти західнопонтийських міст, то, безумовно, сюди ж і підтягувалися різноплементні військові контингенти на чолі з їх воеводами, які повинні були постачати провіант, виготовляти амуніцію тощо.

Розвиваючи цю думку далі хочемо висловити припущення, що у третій чверті III ст. Тіра починає відігравати роль військово-політичного та господарчо-редистрибутивного центру варварської конфедерації Північно-Західного Причорномор'я, що вела війни з Римом. Будівництво шести тисяч кораблів у гирлі Дністра, про яке повідомляє Зосім, було можливим лише за наявності у цьому районі значних матеріальних та людських ресурсів, а також — осередку військово-політичної влади. До цього ж додамо, що в іншому місці Зосім згадує про залучення полонених та торговців до спорудження кораблів, очевидно, захоплених саме тут (*Zosim, I, 34, 1*). Досить вірогідним є те, що більшість полонених, захоплених варварами впродовж 50—60-х рр., лишалась у Нижньому Подністров'ї.

Таким чином, виявлення у місті римських та боспорських монет і фібул варварських типів середини — другої половини III ст. разом з повідомленнями Зосіма та загально-історичним уявленням ситуації, що склалась у Північно-Західному Причорномор'ї під час «готських» воєн, не тільки переконує нас у продовженні життя на території Тіри, але дає також певні підстави вважати, що вона перетворюється у політично-редистрибутивний центр варварської конфедерації. У складі останньої переважали готські, сарматські та гето-карпські дружини, що панували над підкореним або навіть вивезеним з римських провінцій більш розвинутим, відносно до їх рівня, населенням. На цей час, як і взагалі до гуницької навали, на роль провідного міського центру всього цього регіону крім Тіри не може претендувати жодне інше поселення.

На початку 70-х років завдяки вдалим діям римських військ проти готів, карпів та інших варварських племен, ситуація на Дунаї по трохи стабілізується²³. Відмовившись від Дакії та зміцнивши кордон уздовж русла цієї ріки, імперія, особливо за часів Діоклетіана, дає рішучу відсіч варварським нападам. Останні усвідомлюють небезпечність та недоцільність грабіжницьких походів і поступово повертаються до більш мирних форм існування. Саме на цей час припадає розквіт черняхівської культури, один з трьох головних варіантів якої, за В. Д. Бараном, знаходився саме у Північно-Західному Причорномор'ї. Його характерними рисами є такі: кам'яні споруди, великі дво- або трикамерні житла з прибудовами, близькі до будинків античної хори; наземні глинобитні або заглиблені споруди на поселеннях цього регіону трапляються лише зрідка; на могильниках переважають трупопокладення над трупоспаленнями при значній кількості ям із заплічками та підбоями; в інвентарі поселень та могильників значний відсоток імпортного посуду (амфорної тари, червонолакових мисок), який на ряді пам'яток кількісно переважає групу ліпної кераміки; помітна близькість останньої до скіфо-сарматського посуду та кераміки з міст Північного Причорномор'я²⁴.

Наведені дані переконливо свідчать про те, що у матеріальній культурі Північно-Західного Причорномор'я третьої чверті III — третьої чверті IV ст. зберігаються традиції пізньослліньського, та у тій чи іншій мірі еллінізованого гетсько-скіфо-сарматського місцевого населення часів римського панування. Насамперед це стосується типів господарювання, домобудівництва та поховань, тоді як наявність великої кількості імпорту та монет свідчить про тісні стосунки з Балкано-Дунайськими провінціями; переважно військові у 40—80-х і, мабуть, з кінця III ст. здебільшого торговельні. Військово-політичне панування варва-

²³ *Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.* — С. 137.

²⁴ *Баран В. Д. Черняхівська культура.* — К., 1981. — С. 163, 164.

рів, серед яких домінувала саме готська верхівка (остроготська — у пониженнях Дніпра та Південного Бугу; візиготська — біля Дністровського лиману та північніше дельти Дунаю), узгоджувалося з відродженням господарства та побуту місцевої людності, яка вже давно вийшла на рівень класових відносин. До цього ж, як свідчать писемні джерела, готи межиріччя Дніпра та Дунаю перебувають по сусідству та у найтісніших стосунках з іншими народами: на заході цього регіону — з сармато-аланами, гето-даками, карпами, бастарнами, гелідами, тайфалами, тощо, а на сході — з тими ж аланами, венетами та антами, герулами та іншими «скіфами»²⁵. Як відомо з історії, у ролі панівної верхівки ранньодержавного утворення, що формується на строкатому у етнічному відношенні ґрунті, опиняється варварська війська знать, що починає жити за рахунок переважно позаекономічної експлуатації більш розвинутого, цивілізованого населення підкореного регіону.

У цьому контексті по-новому можемо подивитись на археологічні матеріали з Тіри часів після виходу з цього міста римського гарнізону. Періодом «післяготських» воєн слід датувати пошквалювання будівельної діяльності на території Тіри, яка за відносною хронологією будівельних залишків може бути віднесена до другої половини III—IV ст. Цим часом датується підвал III та так званий «післяготський» будинок, що існував від кінця III — початку IV ст. до другої половини IV ст. До цього ж періоду належить і вибукування № 193, що перекривало вулицю попереднього часу, та приміщення № 244 і підвал № 150, що трапився поблизу південно-західної куртини цитаделі. Зовнішній вигляд міста у цей час істотно змінюється. Поруч із збереженням античних традицій у будівництві, плануванні та конструктивних особливостях споруд, спостерігається варваризація та деяка деградація прийомів будівельної техніки. Так, наприклад, покрівля будинків другої половини III—IV ст. була вже не черепичною, а солом'яною або очеретяною²⁶.

Для матеріальної культури мешканців міста того часу найбільш показовим є керамічний комплекс, досліджений при розкопках так званого «післяготського» будинку. Тут знайдені фрагменти та цілі екземпляри амфорної тари, світильники, червоноглиняна та червонолакова, сіроглиняна та ліпна кераміка, вироби з заліза, бронзи та скла античного походження тощо²⁷. Значний відсоток у цьому комплексі складає сіроглиняний посуд різних форм, частина якого аналогічна кераміці, що побутувала у Тірі та Ольвії у попередню добу²⁸. Це вказує на спадкоємність між населенням Тіри I — середини III ст. та так званого «післяготського» періоду. Разом з тим частина сіроглиняного посуду за формами подібна керамічному комплексу черняхівських та гето-дакійських поселень. Варварські традиції простежуються і у ліпному посуді²⁹. Отже, можна відзначити не лише «вплив» варварських елементів на культуру Тіри другої половини III—IV ст., а й безпосереднє переселення сюди представників відповідних етнічних груп. Останні вступали в певні відносини та змішувались із залишками тубільних мешканців і, на нашу думку, деякою частиною вивезеного під час воєн населення балкано-причорноморських провінцій імперії.

Певних змін зазнає і економічне життя міста. У Тірі відомі монети майже всіх римських імператорів, які правили впродовж 238—270 рр. Найпізніші римські монети відносяться до часів Діоклетіана і були викарбувані до грошової реформи 294 р.³⁰ Відсутність у Тірі римських монет IV ст. яскраво свідчить про певну натуралізацію господарства — процес, що набув глобального поширення у наступні сторіччя

²⁵ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Указ. соч.— С. 46.

²⁶ Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери // Археологія.— 1978.— № 25.— С. 83—96; Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Раскопки Тирь в 1963 и 1965—1976 гг.— С. 48—54.

²⁷ Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Вказ. праця.— С. 21.

²⁸ Гудкова А. В., Крапивина В. В. Сероглиняная керамика Тирь, Ольвии и памятник черняховской культуры.— К., 1990.— С. 15—21.

²⁹ Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Вказ. праця.— С. 34—39.

³⁰ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.— С. 133.

не лише у межах колишніх, опанованих потім варварами, територій Римської держави, а й у самій Візантії.

Але і в цей час торговельні та культурні зв'язки населення Тіри з причорноморськими містами, що належали вже фактично до ранньовізантійської суспільної системи, не припиняються. Навпаки, після періоду «готських» воєн, дець з початку IV ст. у Тіру починають надходити характерні провінціально-римські фібули балканського виробництва, зростає кількість імпортової амфорної тари та світильників того ж походження. Надходження амфорної тари у цей час доцільно розглядати у загальному контексті торговельних зв'язків провінційних центрів з територіями, заселеними носіями черняхівської культури³¹, що перебували під владою варварських дружин. Відносно Подністров'я, то саме Тіра повинна була відігравати роль посередника у цій торгівлі.

Між тим, аналіз світильників показує, що у Тірі репрезентовані всі основні типи цього виду керамічної продукції III—IV ст., розриву у розвитку їх форм не простежується, що повинно було б відбутися при спустошувальному розгромі міста варварами або за умов припинення на тривалий час контактів з причорноморськими провінціями³². Крім цього, наявність у Тірі світильників другої половини III—IV ст. деякою мірою вказує на спадкоємність культурно-релігійного розвитку значної частини мешканців міста. Спеціальні дослідження показали, що незважаючи на найтісніші торговельні стосунки варварів Північного Причорномор'я з пізноантичними центрами, світильники дуже рідко зустрічаються на поселеннях та у могильниках перших³³.

Таким чином, маємо досить підстав відзначити, що і в останній третині III — третій чверті IV ст. Тіра, як міське поселення з строкатим у соціальному та етнічному відношенні населенням, відігравала важливу економічну та, мабуть, і політичну роль у житті мешканців Нижнього Подністров'я, а, можливо, і більш значної території. Йдеться про Середнє Подністров'я та землі Молдови, що примикають до нього із заходу. Кам'яне домобудівництво (власне — антична традиція у Північному Причорномор'ї) не набуло там поширення, але, як відзначає В. Д. Баран, для цього регіону є характерною значна щільність заселення порівняно з іншими районами черняхівської культури, а на поселеннях великих розмірів (10—20 га) трапляється багато імпортного посуду³⁴. Навряд щоб він надходив сюди іншим шляхом, ніж руслом Дністра, тобто — з Тіри та (або) через неї. Відповідно і свої товари (у першу чергу, мабуть, як переконаливо обгрунтував М. Ю. Брайчевський — збіжжя³⁵) придністровське населення переважно могло реалізувати у Тірі або через Тіру, що значно підвищувало її економічне та, логічно припускати, політичне значення. Навряд щоб вона в цей час мала конкурентів серед поселень Подністров'я та Лівобережжя дельти Дунаю. А думка про наявність у північнопричорноморських варварів IV ст. ранньодержавних утворень на чолі з готською військовою аристократією³⁶ дозволяє ставити питання про статус Тіри у якості столичного, передусім політико-редистрибутивного, центру одного з них, а саме — об'єднання візіготів-тервінгів, нащадки яких у Західній Європі V—VIII ст. були відомі як вестготи. Цей аспект проблеми вимагає розгляду політичної ситуації, що склалась у Північному Причорномор'ї після доби «готських» воєн.

З свідчень про морські походи з гирла Дністра випливає, що участь у них брали не тільки західні готські угруповання (візіготи-тервінги), а й представники багатьох інших об'єднань, зокрема і східні готи

³¹ Рикман Э. А. Указ. соч.— С. 214, 215.

³² Сон Н. А., Сорочан С. Б. Античные светильники из Тире // АДСП.— К., 1988.— С. 131.

³³ Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 150.

³⁴ Баран В. Д. Вказ. праця.— С. 164

³⁵ Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України.— К., 1959.— С. 42, 43.

³⁶ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 241—245.

(остроготи-грейтунги), які наприкінці III ст. відомі у Нижньому Подністров'ї³⁷. Саме тут або трохи північніше простягався «вал грейтунгів», за яким розпочинались землі тервінгів, котрі у другій половині IV ст. мешкали між Нижнім Дністром та Дунаєм (Атл. Магс.— XXXI, 3, 5). На цій підставі сучасні дослідники вважають, що власне територія, заселена грейтунгами у цей час починалась від Східного Подністров'я на заході та простягалась до межиріччя Дніпра та Дону на сході³⁸. Як зазначав А. Р. Корсунський³⁹, вестготів та остготів IV ст. розмежовував Дністер, при тому, що під владою перших знаходилися землі між пониззями Дністра та Дунаю, Молдова, Східна Румунія та Буковина. Очевидно, таке розмежування підвладних земель між двома готськими об'єднаннями мало місце вже в останній третині III ст.

В останні роки III ст., за доби правління Діоклетіана, Римська держава зміцніла настільки, що знову була здатна рішуче протидіяти варварським нападам. Але звичка жити за рахунок додаткових коштів підштовхувала варварських, передусім, найімовірніше, найбільш могутніх серед них — остготських, володарів до пошуків нових шляхів збагачення. У новій ситуації вони були пов'язані з організацією данницької експлуатації власних сусідів. Переможений римлянами 332 р. остготський король Гіберіх невдовзі нападає на вандалів та повертається з великою здобиччю, а його спадкоємець Германаріх починає завоювання навколишніх племінних об'єднань та стягнення з них данини. Візіготи, що безпосередньо межували з грейтунгами та були їх найближчими «родичами», мабуть, ще раніше перебували з останніми у певних союзницьких відносинах. Але зміцнення державності та централізації за правління Германаріха сприяло, як можемо вважати, зростанню серед тервінгів сепаратистських настроїв. Десь 365—367 рр. візіготи вийшли із складу «держави Германаріха» та на чолі з їх власним володарем Атанаріхом (366—381) витримали важку боротьбу з легіонами імператора східної половини Римської держави Валента (364—378). Саме в цей час у вестготів формується власна писемність та набуває широкого поширення християнство (у його аріанській формі). В аспекті культурного розвитку це відповідало остаточному утвердженню ранньодержавного утворення, яке повинно було мати, відповідно, і свій столичний центр — осередок влади та місце концентрації додаткового продукту у руках його панівної верхівки. Найбільш імовірно, що за часів Атанаріха (а, можливо, і значно раніше) ці функції виконувала саме Тіра, але, звичайно, не як античне місто, а як, за своєю новою суттю, ранньоміський столичний центр вестготського варварського королівства. На цей час останнє за своїм суспільно-політичним розвитком відповідало, як то довів А. Р. Корсунський⁴⁰, тому шаблю, на якому знаходились франки наприкінці V ст., за доби утвердження їх ранньодержавного утворення. У третій чверті IV ст. візіготи, як, мабуть, і остроготи, за рівнем свого суспільного та культурного розвитку випереджали інші варварські об'єднання, що існували вздовж кордонів Римської імперії, більш ніж на сторіччя. Вважаємо, що це сталося саме тому, що у попередні десятиліття під владою їх дружин опинилося міське цивілізоване населення пізньоантичних центрів Північно-Західного Причорномор'я, серед яких Тіра посідала одне із значних місць як у I — першій половині III ст., так і після доби «готських» воєн, аж до гуннської навали.

Доля Тіри наприкінці IV ст. нам невідома, але є всі підстави вважати, що вона була найтіснішим чином пов'язана з падінням ранньодержавного візіготського об'єднання. Незважаючи на енергійні дії Атанаріха, який розпочав спорудження багатокілометрового валу, щоб захиститись від кочовиків, гунни, які до цього часу вже підкорили остро-

³⁷ Ременников А. М. Борьба племен ... — С. 129—138; Буданова В. П. Передвижения готов ... — С. 172, 173.

³⁸ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Указ. соч. — С. 44.

³⁹ Корсунский А. Р. Указ. соч. — С. 55.

⁴⁰ Там же. — С. 74.

готів, у 376 р. форсували Дністер та через Буджацькі степи вийшли до римських кордонів⁴¹. Не маючи змоги протидіяти ворогам, король із значною кількістю візиготів відійшов за Карпати, у Трансильванію, тоді як інша, мабуть, більш багатолюдна частина населення понизь Дністра, Прута та Серета на чолі з Фрідігерном та Алавівом кинулась тікати за Дунай, де імператор Валент відвів їм землі — у Фракії. Звідси, після розгрому римського війська під Адріаноподем (378 р.) розпочалося їх пересування на захід — аж до Південної Франції та Іспанії, де, після розгрому Риму у 410 р., вони й утворюють власну державу з центром у Тулузі, а потім — у Толедо. Це простежується і за археологічними джерелами⁴².

Напевне, з подіями доби гуннської навали і слід пов'язувати припинення життя у межах античної Тіри, де від пожежі гине так званий «післяготський дім»⁴³, про який вже йшлося вище. Показовим у цьому відношенні є і те, що найбільш пізня римська монета, що походить з Тіри, карбувалась за імператора Валентиніана (364—375 рр.)⁴⁴ і на сьогоднішній день є найбільш пізньою річчю, яка має точну дату. Зрозуміло, що саме в цей час зникає і те ранньополітичне варварське об'єднання Північно-Західного Причорномор'я, на чолі якого стояла військова верхівка візиготів. Але з початку V ст. розпочинається бурхлива доба утворення «варварських королівств» на територіях Західно-Римської імперії. Вестготи, що вже мали майже сторічний досвід співіснування з античним міським населенням, відігравали у цьому процесі одну з провідних ролей.

Від початку III до кінця V ст. н. е. Середземноморсько-Європейський світ зазнав найістотнішої трансформації. Якщо ми розглянемо його за доби Антонінів чи Северів, то побачимо могутню Римську імперію, на північ від кордонів якої, що простягалися по Рейну, Дунаю, схилами Карпат та Буджацьким степом, тільки починали складатися ще досить нестійкі надплеменні утворення варварів — маркоманів, квадів, язигів або, разом із гетами та сарматами, готів. Інколи останнім щастить пробитись за лімес та пограбувати одну з прикордонних провінцій, але кара настає неминуче: і Марк Аврелій чи Каракалла святкували свій черговий тріумф з приводу перемоги над варварами.

Та зовсім інша ситуація простежується у другій половині V ст., тим більше — після 476 р. Від Римської держави лишилася лише її східна половина. Але всупереч політичним бурям, що нахлинули на Західну імперію, Ранньовізантійська держава поступово, протягом V ст. стабілізується і міцніє. На захід від неї бачимо ряд нових, синкретичних, ранньодержавних утворень: Одоакра, а потім остготів у Італії, ефемерну «імперію» Непота у Іллірії, королівства бургундів, алеманів та франків по Роні та Рейну, величезну вестготську державу, що розкинулась від Луари до Гібралтару, чи королівство вандалів у Північній Африці, разом з Сардинією, Корсікою та Балеарськими островами. На уламках пізньоантичного світу виникає новий, ранньосередньовічний, де (якщо не торкатись Азії) основними контрагентами стають бюрократична ранньовізантійська держава та «варварські королівства». На території колишніх західно-римських провінцій ортодоксально-християнському (хоча і зі значними пережитками язичництва) латиномовному населенню протистоїть переважно (за винятком франків з кінця V ст.) аріанська, варварська за походженням, військова верхівка.

Між цими двома, у певному відношенні протилежними, соціо-культурними системами та відповідними їм історичними епохами, як своєрідну перехідну форму, маємо ситуацію десь близько до середини IV ст.

⁴¹ *Вулпе Р.* Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра // МИА Юго-Запада СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 269—273; *Бондарь Р. Д.* Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса // ВДИ.— 1973.— № 3.— С. 153.

⁴² *Брайчевський М. Ю.* Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми) // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 113.

⁴³ *Крижицький С. Д., Клейман І. Б.* Вказ. праця.— С. 91.

⁴⁴ *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч.— С. 139.

Тоді по Рейнсько-Верхньодунайському лімесу західним римським провінціям ще протистояли міжплеменні об'єднання германців, а у Північному Причорномор'ї та на Нижньому Дунаї вже візантійській за своєю історичною суттю східно-римській імперії — ранньодержавні ж візиготське та остроготське «варварські королівства», серед деякої частини населення яких теж починало поширюватися християнство. Як свідчать археологічні дослідження останніх років у їх системі певну, і, вважаємо, досить значну, роль протягом майже всього IV ст., до гуннської навали, відіграють постантичні поселення міського типу. Серед останніх одне з провідних місць належало Тірі.

Ю. В. Павленко, Н. А. Сон

ПОЗДНЕАНТИЧНАЯ ТИРА И РАННЕГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ ВИЗИГОТОВ

Статья посвящена сложному и недостаточно разработанному вопросу о синтезе позднеантичных и варварских элементов в Северном Причерноморье во второй половине III—IV вв. Одним из наиболее показательных в этом отношении регионов является Нижнее Поднестровье, где имел место синтез позднеантичной и варварской культуры, на основе которого, видимо, и возникло раннеполитическое объединение вестготов. В жизни этого пестрого в этническом отношении государственного образования важное место занимала Тира, население которой подвергалось внеэкономической эксплуатации со стороны варварской знати. В конце IV в. раннегосударственное объединение вестготов, несмотря на энергичные действия Атанариха, было разгромлено гуннами, которые, форсировав Днестр, вышли на границы Восточно-Римской империи. Очевидно, с этими событиями и следует связывать прекращение жизни на территории античной Тира, которая разделила судьбу раннеполитического варварского образования, во главе которого стояла военная верхушка вестготов.

Yu. V. Pavlenko, N. A. Son

LATE-ANCIENT TIRA AND EARLY STATE OF VISIGOTH UNIFICATION

The paper is devoted to a complex and poorly developed problem on synthesis of the late ancient and barbarian elements in the Northern Black Sea area in the second half of the 3d-4th centuries. The Lower Dnestr area is one of the most demonstrative regions in this respect because there was a synthesis of late-ancient and barbarian culture which underlie, apparently, the early political unification of Visigoths. The city of Tira whose population was subjected to the extraeconomical exploitation from the side of the barbarian nobility took a significant place in life of this ethnically diverse state formation. At the end of the 4th century the early-state unification of Visigoths despite of the energetic actions of Atanarikh was smashed by Huns which came to the borders of the Eastern Rome empire forcing the Dnestr river. These events very likely account for cessation of life in the territory of the ancient Tira which had the same destiny as the early political barbarian formation governed by the military upper crust of Visigoths.

Одержано 26.09.90

БОСПОР У РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЧАС

А. В. Сазанов

У зв'язку з передатуванням шарів та комплексів Боспору ранньовізантійського часу в статті робиться спроба створення нової концепції його історії в цей період.

© А. В. САЗАНОВ, 1991